

A SZUVERENITÁSRÓL ÉS A POSZTSZUVERENITÁSRÓL*

BEVEZETÉS

A modernitás világa sokat köszönhet az európai vallási küzdelmek és a reformáció XVI–XVII. századi korszakának. Anglia ugyan elszigeteltségében szert tett némi biztonságra I. Erzsébet hosszú uralkodása alatt, Észak-Európában mégis a Vasa dinasztia alatti Svédország lett a nyugalom első megalapozója és biztosítója. Véglegesen csak az 1648-as vesztfáliai béke döntötte el, hogy az új rend tartós lesz. Néhány évvel ezelőtt, egy lisszaboni konferencián Stephen Toulmin egyik észrevétele mély benyomást tett rám. Megjegyezte, milyen nagy jelentősége van 1650-nek, azaz Gottfried Wilhelm Freiherr von Leibniz születési évének. Leibniz még csak két éves volt, amikor a vesztfáliai békét megkötötték. Ő volt az, legalábbis az 1650-ben Uppsalában elhunyt Descartes után másodikként, akitől a ma oly gyakran kritizált „filozófiai fundacionalizmus”¹ származtatható. A megalapozáselvű gondolkodás valami interszónálisan bizonyos és kétségbevonhatatlan kiindulópontot keres, amelyből megbízható tudásformákhoz juthat. Toulmin számára természetesnek tűnt, hogy a harmincévnyi vallási háborútól elcsigázott Európa szívesen látott olyan filozófiákat, amelyek valamilyen megkérdőjelezhetetlen bizonyosság közös alapját nyújtják, minden vallásos szembenállás szintje felett vagy alatt. Érvélese szerint a karteziánus és a leibnizi megalapozáselvűség vonzereje ebben a vágyakozásban keresendő.

Toulmin gondolatmenete nagyon meggyőző. De bármennyire megnyerő is a metafizika tekintetében, politikai analógiája még annál is vonzóbb. Ez utóbbiról Thomas Hobbes, a politikaelméleti megalapozáselvűség megteremtője juthat eszünkbe. Róla nehéz eldöntenünk, hogy melyik a helyesebb: ha abszolút megalapozáselvűnek vagy ha megalapozáselvű abszolutistának nevezzük. Hobbes számára az abszolút állam, az abszolút szuverenitás a stabil politikának, így tulajdonképpen az emberi biztonságnak is szükséges feltétele volt. Számára a központi kérdés az állam abszolút hatalmának alapja. Bár ennek a hatalomnak mindazok egyetértésén kell alapulnia, akik felett gyakorolják, de az alapító szerződés létrehozta szu-

verén már nem korlátozhatják ezek kikötései. A szuverén nem pusztán a szerződésben részt vevő egyik fél, hanem ő az, aki felette áll, és a kard erejével is biztosítja annak érvényesülését. „Kardok nélkül a szerződések pusztán szavak.”

Hobbes számára a vallás csupán az államhatalom járulékos eleme, nem pedig egyenrangú alapja, főleg nem magasabb forrása az állam autoritásának. A völgyben fekvő katedrális felé forduló, dombon magasodó uppsalai kastély mintha csak az egyház–állam kapcsolat hobbesi tételének illusztrálására épült volna. Talán még Gusztáv Adolf és nemzetsége sem találta volna sok kivetnivalót Hobbes munkáiban. Itt kell megjegyeznünk, hogy az eredeti társadalmi szerződés hobbesi verziójának egyedülálló jellege abban rejlik, ahogyan azt az abszolút királyi- vagy parlamentáris-oligarchikus autoritás alapjává teszi. Ennél a pontnál olyan szerződéselvű elődökkel helyezkedett szembe, mint George Buchanan, aki a királyi hatalom határait az alapító szerződés mítoszából vezette le. Az *In De Iure Regni apud Scotos*² című művében Buchanan amellett érvelt, hogy Skócia és a balti országok, ezek az egyedülállóan fennmaradt királyságok a lakosság választásán és egyetértésén alapulva jöttek létre, nem pedig külső hódítás által. Az ilyen államokban, érvel Buchanan, a királyi vagy kormányzati hatalomra mindig érvényesek azok a korlátozások, amelyeket kimondva vagy kimondatlanul a nép állít fel, amint generációról generációra megerősíti ugyanazon régi királyi család következő képviselőjének uralkodói jogcímét.

Buchanan alapvető gondolatai csak Locke és később Rousseau torzító tükreken keresztül gyakorolhattak hatást az utókorra. Buchanan elképzelése, sajátos módon, a valódi szuverenitást annak a népességnek adja át, akinek az akaratától az alkotmányos szabályalkotók és a parlament legitimitása függ. Ezzel szemben Locke verziójában az emberek az élethez, a szabadsághoz és a magántulajdonhoz való természetes jogaik védelme érdekében cselekszenek. Ezek a jogok az ész magasabb törvényéből vezethetők le, cserébe ez a törvény megszorításokat tesz bármely, korlátlan törvényhozó szuverenitásra irányuló igényre,

* A tanulmány eredeti megjelenési helye Neil MACCORMICK: *Questioning Sovereignty*, Oxford, Oxford University Press, 1999, 8. fejezet, 123–136, A szöveget az Oxford University Press engedélyével közöljük.

még a valamely társukkal szemben kollektívan fellépő emberek szuverenitására nézve is.

Egészében véve úgy tűnik, és különösen igaz ez Nagy-Britanniára, hogy a gyakorlat többel tartozik Hobbes tanainak – amelyek olyan követőkön keresztül jutottak el hozzánk, mint David Hume, Jeremy Bentham, John Austin vagy az alkotmányjogban Albert Venn Dicey –, mint a locke-i iskolának. Európa más részein az abszolút állam hegeli verziói a XIX. században, sőt egészen a XX. század elejéig túlsúlyban maradtak, bármennyire hűtlenné lettek is az eredeti gondolathoz. Svédországban az uppsalai iskola³ hatása kétségkívül hozzájárult a hegeli voluntarizmus, csakúgy, mint a hegeli idealizmus feladásához.

Az a hagyományos elképzelés, amely a törvényt és végeredményben a morált is mint előre lefektetett és egyértelműen fizikai jellegű hatalommal fenntartott viselkedésformák követését magyarázza, nem érezhette idegennek az államban levő megkérdőjelezhetetlen szuverenitás gondolatát sem. Mindezekben a tradíciókban a modern államot a belföldön vagy külföldön tomboló anarchia határozott ellenképeként ábrázolták. A szuverén állam abszolút hatalma a politikaelmélet és a politikai gyakorlat alapvető tételévé vált. A francia forradalom kétségkívül meghatározó állomása volt e folyamatnak. Mindazonáltal úgy vélem, északon mindez még korábbi eredetű. Talán nem tévedünk nagyot, ha a gyökereit a reformáció utáni királyságokban keressük, amelyek Leibniz korában jöttek létre, a harmincéves háború vége után.

Azonban bármikorra datáljuk a létrejöttét és bárhová helyezzük is első felbukkanását, úgy tűnik, hogy Európában a szuverén állam hanyatlásának és kimúlásának tanúi vagyunk, amit annak az egyelőre nem kellőképpen teoretizált jogi és politikai rendnek a kialakulásán keresztül tapasztalunk, amelyet Európai Uniónak nevezünk. Ha valóban így áll a dolog, akkor csak az a kérdés marad megválaszolatlanul, hogy aggodalom vagy elégedettség töltse-e el bennünket miatta. Az aggodalom vagy akár veszélyérzet oldalán két gondolati irány van, az egyik nacionalista, a másik demokratikus. A nacionalista helyteleníti a nemzeti függetlenség és önrendelkezés meggyengülését. A demokratikus felidézi a szerződéselvű gondolkodók elképzelését a nép szuverenitásáról, ami az állam szuverenitásának alapja lehet. Ez a két gondolati irány valójában egy nyomon halad, mivel a demokrácia jelenleg érvényes formája a legitimitás forrását a népbe mint prepolitikai entitásba helyezi. A nemzeti önrendelkezés ugyancsak úgy utal a népre, mint prepolitikai csoportra, és hangsúlyozza minden ember jogát arra, hogy saját döntéshozatali mechanizmusai szerint, maga döntsön sorsa felől. A nagy forradalmak, főleg Amerikában és Franciaországban, drá-

mai jelleget adtak ezeknek az elképzeléseknek. A rosszul kormányzó, igazságtalan uralkodók megbuktatása a szuverenitást visszahelyezte a nép kezébe, amely azután állammá vagy államok szövetségévé szervezte magát, egy közös megegyezéssel elfogadott alkotmány létrehozásán keresztül. A szuverén állam nemzetállamként, saját szuverén népe tulajdonaként nyilatkozott meg.

Tehát ha a szuverén állam a demokratikus állam, akkor a szuverenitás komolyan vétele a demokrácia komolyan vétele is. Elveszíthető-e a szuverenitás anélkül, hogy egyben feladnánk a közvetlen önkormányzást is? Elveszíthető-e a szuverenitás anélkül, hogy a demokráciába vetett hit is vele veszne? Ez a félelem általános azon európaiak között – talán többen vannak ilyenek az északi országokban és Nagy-Britanniában, mint délebbre –, akik szkeptikusak egy olyan európai demokrácia létrehozásának lehetőségét illetően, amely végül nem egy szuperállam formáját öltene, márpedig az ilyen szuperállam ötlete visszataszítást kelt bennük. Ugyanebben a szellemben íródtak azoknak a német tiltakozóknak az érvei is, akik a maastrichti szerződést abból a szempontból vonták kétségbe, hogy az törvénybe ütköző módon megköveteli egy olyan demokratikus kormányzati forma feladását, amelynek a lehetőségét a német alkotmány garantálja.

A bíróság nem értett egyet azzal, hogy a maastrichti szerződésnek ilyen hatása volna, de az egyik általa lefektetett, eddig figyelembe nem vett tézis szerint az Európai Unió nem lehet demokratikus egy önrendelkező európai *demos* vagy *Volk* nélkül. Az európai öntudat további fejlődéséig törvényesen nem lehetséges újabb jogköröket átruházni európai intézményekre.⁴ Az eddig átruházott hatalmat az uniós szerződés és annak előzményei által gondosan kijelölt hatáskörökre kell korlátozni. Ezzel párhuzamosan a német Alkotmánybíróság képesnek nyilvánította magát arra, hogy meghúzza azokat a határokat, amelyeken túl az Európai Bíróság határozatainak végrehajtása elfogadhatatlan Németország számára. Röviden, a német Alkotmánybíróság megerősítette a német szuverenitás folytonosságát, és tette ezt azon alkotmányos feladatának fényében, amely a bíróságot a Grundgesetz demokratikus karakterének fenntartására kötelezi.

Talán sem kész tényként, sem beteljesedésre váró jámbor óhajként nem kellene túlságosan készségesen elfogadnunk a szuverenitás elvének kimúlását. Még egyáltalán nem lehetünk biztosak ebben, mivel a dolognak van egy másik oldala is. A szuverén államok nemzetközi jogrendjének kialakulása birodalmak alapítása és megtartása feletti küzdelmek véres története. Gyakorlatilag egyedül Svédországnak és

Svájcnak sikerült távol tartania magát az elmúlt két évszázad történelmének államok közötti, katasztrofális következményű erőszakos eseményeitől. Könnyű megérteni azt a bizonyos vonakodást, amelyet ezek az országok mutatnak az oly körültekintően gyakorolt függetlenségük feladásának ügyében. Ugyanakkor a példák nem azt igazolják, hogy az elvesztett szuverenitás iránt érzett pusztán nosztalgia vagy a régiek mintájára új szuverenitások alapítását célzó vakbuzgóság túlzottan kecsegtető kilátást jelentene. Az viszont nagyon is komoly kérdés, hogy célul tűzhető-e egy „szuverén állam utáni” világ, amelyben új típusú jogi és politikai kölcsönhatások jönnek létre, s ezek kizárják a korlátlan szuverenitást mind a régi államok, mind azon új közösségek esetében, amelyek a gazdasági és politikai együttélés újrendezéséért jöttek létre. Képesek lehetünk-e békében és jólétben haladni anélkül, hogy fel kellene adnunk a népszuverenitás elvén alapuló demokrácia eszméjét?

Központi kérdés, hogy csökkenthetjük-e úgy egy szinten a szuverenitást, hogy ne teremtenék azt újra valahol máshol. Vajon a szuverenitás ugyanolyan-e, mint a magántulajdon, amin nem lehet túladni, csak ha valaki más megkapja? Vagy inkább úgy kellene elképzelnünk, mint a szüzességet, amit anélkül veszít el valaki, hogy más megkapná, és aminek az elvesztése megfelelő körülmények mellett ünneplés tárgya is lehet? Ez a könyv az utóbbi nézeten alapul, azaz amely szerint Európa távlatát örömmel kellene fogadnunk, túllépve a szuverén államiságon. A szubszidiaritás elve a demokrácia kecsegtetőbb képét villantja fel, mint amelyre a korlátlan szuverenitás valaha is képes lehetett. Előttünk áll a jövő egy lehetséges valósága, amely vonzóbbnak bizonyul a múlt nosztalgikus mitológiájánál.

Érvelésem az alapelvek gondos analizisétől függ. Az eddigi gondolatmenet nagy része a hatalom jogi és politikai formája közötti különbségtételen alapul. Ha ez a különbségtétel érvényes és a szuverenitás egy hatalmi forma, akkor van valami abban a régi elképzelésben, amely szerint a szuverenitásnak politikai és jogi formája is van, s e kettő nem feltétlenül esik egybe. Ehhez kapcsolódó, bár az előzővel nem teljesen azonos különbségtétel az, amely egy ország belső szuverenitása és ugyanennek az országnak a külső, más országokhoz vagy más nemzetközi entitásokhoz viszonyított szuverenitása között tehető. A belső és külső szuverenitás közötti különbségtétel teszi lehetővé a szuverén hatalom megosztására vagy korlátozására irányuló szándékot. Ezekkel a különbségtételekkel felvértezve azokra az okokra irányíthatjuk figyelmünket, amelyek miatt jelenleg sem az Európai Unió, sem a tagállamai nem mondhatók a szuverenitás birtokosainak. Talán a demokrácián és a szubszidiaritás

elvén való elmélkedés segít lecsillapítani minden aggodalmas hangot, melyeket a szuverenítésre vonatkozó következtetések kelthettek.

JOGI ÉS POLITIKAI SZUVERENITÁS

Mi a „szuverenitás”? Hadd emlékeztessenek Dicey azon megjegyzésére, mely szerint mint „pusztán jogi koncepció” a szuverenitás „a jogalkotás bármilyen jogi korlátozástól való mentessége”, addig „politikai értelemben az a testület szuverén vagy mindenek felett álló, amely akaratának az állampolgárok feltétel nélkül alávetik magukat”. Ennek a megkülönböztetésnek a korlátozás nélküli hatalom a központi gondolata.

A jogszabályalkotásra való felhatalmazás történhet például törvényben. E felhatalmazás vonatkozhat csupán egy adott területre és eredhet valamely alkotmányos parancsból. Szuverén hatalom az, amit valamely alkotmányos hatalom birtokosa jogalkotásra használhat és amit csak az alkotmánynak az erre a hatáskörre vonatkozó esetleges megszorításai korlátozhatnak. (Bár az alkotmánynak mindenképpen meg kell határoznia, mi számít a hatalomgyakorlás érvényes módjának, és a bírának kétséges esetekben szükségük lehet arra, hogy meggyőződjenek az érvényességfeltételek teljesüléséről, amihez az alkotmányos érvényességfeltételek összetett értelmezése is hozzátartozhat.) Ha az alkotmány ilyen hatalommal ruház fel, de nem tartalmaz erre a hatalomra vonatkozó korlátozást (azok megfontoltságán és ítélőképességén kívül, akik ezt a hatalmat gyakorolják), akkor azt mondhatjuk, hogy a szuverenitás a törvényhozó hatalom birtokosát illeti.

De mi a helyzet a politikai szuverenitással? Párhuzamos érveléssel úgy határozhatnánk meg, hogy az olyan politikai hatalom, amelyet nem korlátoz más, felette álló politikai erő. Ez felidézi a politikai hatalom mibenlétére adott magyarázatot. A politikai hatalom egy emberi közösség vagy társadalom életfeltételei felett gyakorolt interperszonális hatalom. Ez hatékony döntéshozási képességet jelent bármire vonatkozóan, ami az emberek közös jólétét vagy a gazdasági források köztük való elosztását illeti. Az ilyen döntések meghozatala szoros összefüggésben áll azokkal az indítékokkal, amelyek az embereket az egymással való társadalmi érintkezésekben irányítják.

Az egyik embernek a másik felett gyakorolt hatalma nem más, mint az a képesség, hogy adott körülmények között más (vagy mások) érdekeit érintő döntéseket hozzunk, tekintet nélkül az ő egyetértésükre vagy egyet nem értésükre. Ha valaki ilyen ér-

telemben vett hatalommal rendelkezik, akkor arra is képessé válik, hogy befolyásolja azokat az indítékokat, amelyek meghatározzák az emberek cselekedeteit. Valaki, aki mások felett hatalommal rendelkezik, képes arra, hogy olyan cselekvésre indító okokat írjon elő, amelyek egyébként nem is léteztek volna. Mivel az emberek általában azoknak az indítékoknak megfelelően cselekszenek, amelyek a rendelkezésükre állnak, a hatalom birtoklása arra is képessé tesz, hogy cselekvésre bírjuk az embereket, illetve arra, hogy olyan dolgokat is megtegyenek, amelyeket másként nem tennének. A hatalomgyakorlás hatással van az emberek által racionálisnak tekintett cselekvési módokra.

A szuverén hatalom tehát területi jellegű, és nem áll felette más korlátozó vagy koordináló erő. Megfontolandó kérdés, hogy vajon a két felismert típus, a politikai és a jogi szuverenitás közül melyiknek van elsőbbsége. A korlátlan politikai hatalom az előfeltétele a korlátlan jogi autoritásnak, vagy fordítva? A hobbesi hagyomány austini továbbvitele,⁵ amit Carl Schmitt értelmezett át a német tradíciónak megfelelően, habozás nélkül a politikainak ítéli az elsőbbséget. Bárhogyan is jön létre olyan helyzet, amelyben egy személy vagy csoport egy másiknak rendelődik alá, az utóbbi ezáltal megszerzi azt a hatalmat, amellyel fizikailag szankcionálhat bármely ellenszegülő elemet; továbbá az a személy (vagy személyek), aki ezzel a hatalommal rendelkezik, képessé válik arra, hogy az adott társadalmon belül rendelkezéseket adjon ki, amelyek tulajdonképpen a törvények.⁶ Az ezekkel a rendelkezésekkel létrehozott jogi autoritás magától értetődően másodlagosnak tűnik a politikai hatalom mellett. A jog eszerint a politikai szuverenitás függvénye. Csak egy szuverén személy vagy csoport, amely saját hazájában feltétel nélkül szuverén és független bármilyen felmerülő külső hatalomtól, lehet a jog és a törvény autentikus forrása. Schmitt verziójában a jog végső alapja abban a kérdésben rejlik, hogy ki gyakorolhatja a hatalmat az egész közösség nevében szükségállapotban vagy „rendkívüli helyzetben”, amikor a mindennapi jogi intézkedések elégtelennek vagy működésképtelennek bizonyulnak.⁷

Bár az ehhez hasonló elméletek meggyőzők és tanulságosak lehetnek bizonyos politikai-jogi berendezkedésekben, hiányosnak bizonyulnak ott, ahol működnek az alkotmányos tradíciók. Az ilyen berendezkedésben az államhatalmat eredményesen osztja meg az alkotmányos séma, amelyet a gyakorlatban is tiszteletben tartanak. Ebben az esetben nehézséget okoz a szuverén lény vagy a szuverén entitás azonosítása, amely bármilyen jogi korlátozás nélkül birtokolná a hatalmat. Szembesülve a szövetségi államok példájá-

val, Austin az ilyen esetek, nevezetesen az Egyesült Államoknak a népszuverenitás (illetve a választóknak az alkotmány módosítására feljogosított tagjai szuverenitásának) szempontjából végzett vizsgálatához kanyarodott vissza. Ebben az esetben az a nehézség merül fel, hogy a magyarázat körben forog, mivel ahhoz, hogy megmagyarázhassuk, hogyan vihetik végbe ezek az emberek rögzített és hatályos jogi aktusként a módosítást, feltételeznünk kell az alkotmány érvényességét.

Ami a Rechtsstaat esetét illeti, a jogot olyan fogalmakkal kell magyaráznunk, amelyek nem feltételezik az abszolút politikai szuverenitás előzetes meglétét. Az alábbiakban néhány olyan fogalmat javasunk, amelyek alkalmasak lehetnek erre. A jog szabályok és normák intézményes rendszere, amely meghatározza a jogalanyok számára előírt kötelességeket és a jogi intézményekre ruházott törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmat. Ha a jogrendszert így fogjuk fel, az nem szükségszerűen és nem csak az állam keretein belül létezik. Vannak nem állami jogrendszerek is, például a kánonjog, a nemzetközi közjog, az Emberi jogok európai egyezménye által képviselt speciális nemzetközi jog, az Európai Unió jogrendszere, és a jog más, jelenleg kevésbé releváns formái is. A Rechtsstaat olyan jogrendszerrel rendelkező állam, amelyben ez a jogrendszer szabályozza és korlátozza a politikai tisztviselők és az állampolgárok irányítását, és így nem teszi lehetővé a jogrendszer melletti vagy feletti egységes politikai szuverenitás feltételezését. Az ebben az értelemben vett „jogállam” léte leginkább olyan politikai gyakorlatként és tradícióként magyarázható, amelyen belül egy alkotmány és egy széles körben osztott alkotmányértelmezés egyaránt elfogadott.

Ez mintha azt mutatná, hogy a szuverenitás a jog és az állam létéhez nemcsak hogy nem szükséges, hanem egyenesen nem is kívánatos. Egy megfelelően berendezkedett Rechtsstaat vagy jogállam nincs alátámasztva semmilyen törvény feletti vagy azon kívüli politikai szuverenitásnak, és az sem szükségszerű, hogy a törvény által ráruházott szuverenitással bíró alkotmányos szerv épüljön. A brit alkotmány klasszikus elmélete a parlament fejének, az uralkodónak, vagy még egyszerűbben magának a parlamentnek tulajdonította a szuverenitást. Ez a common law egyik alapelve, amely biztosítja a választók politikai szuverenitását. De az ilyen, egyetlen szervnek tulajdonított legfelsőbb jogi hatalom léte nem szükségszerű még egy központosított államban sem, egy szövetségi állam kereteivel pedig nem is egyeztethető össze.

Mindazonáltal mielőtt túllépnénk a szuverenitás kérdésén, figyelembe kell vennünk egy további disztinkciót, nevezetesen azt, amit a belső és külső szu-

verenitás között tehetünk. Amint azt feljebb állítottuk, a szuverenitás bármilyen magasabb vagy vele egyenrangú erő korlátozásától mentes hatalom, amelyet függetlenül gyakorolnak egy adott terület felett. Világos, hogy ezt a definíciót kétféle módon lehet alkalmazni. Ha egy államra belső elrendezésének szempontjából tekintünk, feltehetjük a kérdést, hogy van-e olyan személy, aki úgy rendelkezik hatalommal, hogy az államon belül már nincs más, felette álló hatalom. Mind politikai, mind jogi tekintetben felismerhető, hogy minden hatalom birtokosa valamilyen jogi vagy politikai ellenőrzés, illetve szabályozás alanya. A jogállam esetében nincs egyedüli szuverén az államban, sem politikai, sem jogi értelemben.

Másrészt megvizsgálhatjuk ugyanezt az államot kívülről is, figyelembe véve más államokhoz, nemzetközi, vallási és kereskedelmi szervezetekhez való viszonyát. Ebben az esetben arra a következtetésre jutunk, hogy ebből a perspektívából az állam, bármilyen legyen is belső politikai és jogi hatalommegosztása, szuverén állam, abban az értelemben, hogy a benne gyakorolt jogi és politikai hatalmak ténylegesen nem rendelődnek alá semmilyen kívülről jövő, felsőbb hatalomnak. Amit tehát „külső szuverenitásnak” nevezhetünk, olyan állam jellemzője, amely saját területét tekintve nincs alárendelve sem felsőbb politikai hatalomnak, sem jogi autoritásnak.

Politikailag ez lehetővé teszi számunkra, hogy megkülönböztessük a teljes mértékben vagy lényegében független államot a pusztán csatlós vagy gazdaságilag függő államoktól, amelyek, még ha jogilag függetlenek is, nem rendelkeznek önálló döntési hatalommal. Jogi értelemben a külső szuverenitás az az autoritás, amelyet a nemzetközi jog minden államnak megad azért, hogy saját területe felett jogi ellenőrzést gyakorolhasson anélkül, hogy figyelembe kellene vennie bármely más állam vagy szervezet által létrehozott jogi felsőbbbség, szuperioritás igényeit vagy követeléseit. Ez együtt jár azzal a nemzetközi jog által biztosított joggal, hogy az állam mentes legyen más államok politikai vagy katonai beavatkozásától. A külső szuverenitás tehát lényegileg különbözik a belső szuverenitástól, és így abban az esetben is beszélhetünk külső szuverenitásról, ahol a belső szuverenitás hiányzik.

Ezek a különbségtételek lehetővé teszik, hogy magyarázattal szolgáljunk a Schmitt és Austin által el-

lentmondásosnak tekintett „megosztott szuverenitás” elképzelésre. Ők ragaszkodtak ahhoz az érveléshez, hogy ha valami a legfelsőbb hatalom birtokosa, akkor

ugyanazon jogi vagy politikai berendezkedésen belül nem létezhet együtt stabilan egy rivális, hasonlóan felsőbb hatalommal. Az ő szempontjukból kétségtelenül félrevezetőnek tűnt azt állítani, hogy egy szerv vagy intézmény, amely bizonyos kérdéseket illetően rendelkezik a legnagyobb döntési hatalommal, ezeknek a kérdéseknek a tekintetében szuverén, míg más szervezetek és intézmények más kérdésekben lehetnek szuverének.

A szuverenitás elmélete az államok és bennük a kormányzati funkciók egységének elmélete volt. Mint ilyen, fontos szerepet játszott a régi királyságok és birodalmak megosztottabb, feudális államformáit felváltó, területileg egyesített államok fejlődésében és modernizációs folyamatában. Ugyanezen oknál fogva az említett szerzők sem analitikai szempontból, sem politikailag nem lelkesedtek túlzottan a korlátozott szuverenitás gondolatáért.

Ezzel szemben a külső és belső szuverenitás megkülönböztetése azt mutatja, hogy még a szuverenitás szigorú definíciója is lehetővé teszi a megosztott vagy korlátozott szuverenitás értelmezését. A lényeg a következő. A külső értelemben szuverén állam rendelkezhet olyan alkotmánnyal, amely nem teszi lehetővé az állam egyik szervének sem, hogy teljes szuverén hatalmat gyakoroljon. Az állam külső szuverenitása belül szétsztható az állami szervek között, oly módon, hogy közülük törvényesen egyik sem gyakorolhat abszolút hatáskört saját hatáskörének megállapításához. Minden ilyen szervet hathatósan korlátoz a másik által végzett ellenőrzés és kontroll. Ahol ez így van, és ahol az alkotmányos stabilitás olyan politikai rendszert hozott létre, amelyben az alkotmánybeli korlátozásokat tiszteletben tartják, megjósolható, hogy nem fogunk belső politikai szuverént találni. Ugyanakkor ez az állam ettől még külsőleg teljes mértékben szuverén lehet. Az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália és Svájc erre mind jó példa.

Az utolsó fogalmi észrevétel, amit a szuverenitásról tennék, a „népfelség elvére”, a nép szuverenitásának kérdésére vonatkozik. Több különböző alkotmányos és politikai hagyomány is ezen az elképzelésen alapul. A gondolat eredete George Buchanan alkotmányjogi írásainak keletkezési idejére nyúlik vissza. Vonzereje annak az alapelvnek tulajdonítható,

amely szerint minden politikai és jogi hatalomnak azok akaratán és egyetértésén kell alapulnia, akik között vagy felett ezt a hatalmat gyakorolják. Ez a politikai moralitás alapelve. Ennek két alkalmazása lehetséges. Az egyik a már kialakult alkotmányos renddel függ össze, mondván, az alkotmány elfogadása, megerősítése vagy felülvizsgálata mindig az egész népeséget magában foglaló folyamaton keresztül kell hogy történjen. A másik az, amelyben emberek egy csoportja vagy közössége az önrendelkezés lehetőségét keresi, többé nem pusztán kulturális, etnikai vagy vallási, hanem jogi és politikai közösségként tüntetve fel magát. Az alapelv mindkét alkalmazásában a demokrácia elméletéhez tartozik mint az alkotmányozás ideális alapja, melyhez az egyes államok és kormányzatok alkotmányos tapasztalataikban kisebb vagy nagyobb mértékben igazodtak.

A külső és belső szuverenitás megkülönböztetésének kérdéséhez most már jogosan hozzátehetjük, hogy ahol egy állam külső értelemben véve szuverén, ott a szuverenitás az ország népét illeti. Különösen a belső kormányzat demokratikus formájával rendelkező Rechtsstaat kontextusában találnánk fontos igazságot abban a gondolatban, hogy az emberek összessége magasabb hatalmaktól függetlenül gyakorolja az önrendelkezést. A népszuverenitás ebben az értelemben nem előfeltételez egy belső alkotmányos vagy politikai szervet, amely a belső értelemben vett jogi vagy politikai szuverenitás birtokosa lehetne. Valójában bármely ilyen szerv – király, elnök, párt, parlament vagy bármi más – hiánya késztet arra bennünket, hogy a népben ismerjük fel az állam szuverenitásának végső birtokosát. Ez persze még nem jelenti azt, hogy létezik egy „népnek” nevezett entitás, melynek létezése elsődlegesebb volna az alkotmánynál. Épp ellenkezőleg: az őket „néppé” tevő alkotmánynak köszönhetően számítanak egyáltalán annak.

TÚL A SZUVERÉN ÁLLAMON

Az érvelés eddig megpróbálta tisztázni a politikai és jogi szuverenitás, a szuverén állam és a szuverén nép fogalmait. A következő lépés, hogy megvitassuk az e fogalmakkal kapcsolatos mai fejleményeket. E fogalmak hasznosságát és időszerűségét különösen az Európai Unió fejlődésének tükrében vizsgálom, a párizsi és római szerződésektől elindulva, a maastrichti uniós szerződésen keresztül egészen az amszterdami szerződésig és azon túl.

1964 óta az Európai Bíróság álláspontja az, hogy a közösség új jogrendet alkot, mely nincs a tagállamok törvényei alá rendelve, és nem is pusztán a nemzetközi jog egyik alrendszere.⁸ Egy jól felépít-

tett pluralisztikus jogelmélet mint intézményes törvényhozó-szabályozó rendszer szempontjából nem ütközik nehézségbe, hogy elfogadjuk a közösségi jogrend önálló rendszerként történő önmeghatározását. Kétségtelen, hogy ennek gyökerei a nemzetközi jog hatálya alatt kötött szerződésekben találhatók. Ezen kívül a közösségi jogrend keretein belül hozott rendelkezések érvényességének alapja a tagállamok jogrendszerén belül rejlik. Az, hogy a közösségi jog a jogforrási hierarchiában magas szinten álló jogi norma, tetten érhető az alapszerződések, illetve azok módosításai ratifikációjának, elfogadásának módjában, amit a tagállami alkotmányok állapítanak meg. Ugyanakkor az alapító szerződések alatti jogrendnek volt egy intézményesülési folyamata is, amelyet szerződésmódosításokban dolgoztak ki, mindvégig megőrizve az *acquis communautaire*-t. Mostanra már a törvényhozás, a végrehajtó hatalom és a bírói jogalkalmazás régóta fennálló közösségi intézményeiről beszélhetünk. Az a tény, hogy ezek hosszú ideje hatékonyan működnek, feljogosít arra, hogy kijelentsük, és egyben szükségessé is teszi a felismerést: itt az intézményes jogalkotási rend kifejlett formájával van dolgunk, amivel egyben meg is erősítjük az Európai Bíróság véleményét, amennyiben a közösségi jogot önálló jogrendnek tekintti.

Ezen jogrend, illetve a közösségi intézmények és az azok nevében eljárók számára a közösségi normák érvényességi kritériumai mostanra a jogrendszeren belülnek számítanak. A rendszer eljutott oda, amit Niklas Luhmann vagy Günther Teubner önreferencialitásnak⁹ nevezne. Mint rendszer, ezen elkülönült érvényességkritériumok által különbözteti meg magát más rendszerektől, amelyekben a közösségi jogi rendelkezések szintén érvényesek és alkalmazhatók. Pontosan ez a helyzet a tagországok jogrendjén belül, ahol az államszervek a közösségi rendelkezéseket a megfelelő helyzetben alkalmazhatóként és érvényesként ismerik el, az adott tagország saját, belső érvényességkritériumaival összeegyeztethető és igazolható módon. A „közösségi érvényesség” akkor válik valós ténnyé, amikor megállapítja a tagállami érvényességet. A „tagállami érvényesség” pedig a közösségi jog céljának szempontjából is releváns tény. A helyzetet olyan rendszerek differenciálódásaként lehetne leírni, amelyek átfedik egymást és kölcsönhatásba is lépnek egymással. A normák vagy azok értelmezésének lehetséges konfliktusai pedig intézményi intézkedésekkel oldhatók meg.

A közösségi jog által biztosított jogok végrehajtása és a közösségi jogi kötelezettségek kikényszerítése jelentős mértékben a tagállami szervek feladata, bár az Európai Bíróság előtt jogorvoslással élhet az,

akinek sérelme valamely közösségi jogi kötelezettség tagállami megszegésére vezethető vissza. A közösségi jogrend normatív, és politikai értelemben jelentős mértékben függ és a jövőben is függeni fog a tagállamokban honos jogrendtől és joggyakorlattól. Ami a tagországi törvényhozást illeti, ma már az érvényes közösségi jogrenddel való összeütközés elkerülésének követelménye korlátozza a törvényhozók tagállamokon belüli mozgásterét. Különböző közösségi rendelkezések eredményezhetnek jogszabályi változásokat az államrendszeren belül, tekintet nélkül a belső törvényhozási folyamat szokásos működésére. Ugyanakkor a közösségi rendelkezések a legmagasabb szinten az Európai Tanács tagjainak közös döntéseitől függenek. Rendkívül nyomós politikai és gazdasági érvek tartják vissza az államokat attól, hogy komolyabban ellenszegüljenek a közösségi normáknak, vagy (*a fortiori*) egyoldalúan lemondjanak a tagságról (amit hiába is érvényesítene az adott tagállam jogrendszere, a közösségi jogrend felől tekintve egyértelműen érvénytelen aktus lenne).

Figyelembe véve mindazt, amit eddig a szuverenitásról mint jogi és politikai fogalomról elmondunk, világos, hogy az abszolút vagy központi szuverenitás teljességgel hiányzik az Európai Közösség berendezkedéséből. Egyetlen tagállam sem rendelkezik korlátlan szuverenitással belügyeit illetően, sem politikai, sem pedig jogi értelemben. A közösség hatással van a tagállamok alapvető fontosságú politikai érdekeire is, és így képes politikai hatalmat gyakorolni bizonyos ügyek felett. A közösségi jogalkotás pedig jogilag köti a tagországokat, ezáltal saját érvényességkritériumainak határain belül képes felülmúlni az állam belső törvényeit. Tehát a tagállamok külsőleg többé már nem tekinthetők teljességgel szuverén államoknak, ahogy egyetlen szervük sem tekinthető többé sem a jogszabály által garantált belső szuverenitás, sem a sértetlen politikai szuverenitás birtokosának. Ugyanakkor a közösség nyilvánvalóan nem állam. Olyan értelemben sem rendelkezik szuverenitással, mint egy államszövetség vagy egy szövetségi állam. Jogilag és politikailag sem független tagállamaitól. A német Alkotmánybíróságnak a maastrichti szerződés ügyében hozott döntése tagadta, hogy az unió, a közösség és annak döntéshozó szervei rendelkeznének a saját hatásköreik meghatározásához szükséges abszolút hatáskörrel. Ha ez így van, az eleve kizárja a szuverenitást.

A KÖZÖSSÉG HATÁSSAL VAN A TAGÁLLAMOK ALAPVETŐ FONTOSSÁGÚ POLITIKAI ÉRDEKEIRE IS, ÉS ÍGY KÉPES POLITIKAI HATÁLMAT GYAKOROLNI BIZONYOS ÜGYEIK FELETT. A KÖZÖSSÉGI JOGALKOTÁS PEDIG JOGILAG KÖTI A TAGORSZÁGOKAT, EZÁLTAL SAJÁT ÉRVÉNYESSÉGGEL KÉPES FELÜLMÚLNI AZ ÁLLAM BELSŐ TÖRVÉNYEIT.

Ám a szuverenitás egy rendkívül fontos értelemben mégsem vesz el végleg ebben a folyamatban. A nemzetközi jog szerint sem államnak, sem más, az unió kívüli entitásnak, sem egyénileg, sem közösen nem lehet nagyobb hatalma a tagállamok felett, mint korábban – hacsak nem vesszük számításba azt, hogy

egy hasonló folyamat globális szinten létrehozta a Világkereskedelmi Szervezetet (WTO). Így tehát előállt egy komoly súlyú, a világ többi része szempontjából külső szuverenitás, és úgy tűnik, hogy politikailag a közösség szintje képes megerősíteni a tagállamok kollektív, bizonyos tekintetben pedig még egyéni cselekvési függetlenségét is.

Amennyiben a „megosztott szuverenitás” retorikailag vagy analitikailag érvényesnek tekinthető, a közösség tagállamainak szuverenitása nem vészett el, csak a megosztás és egyesítés belső folyamatain esett át, és így bizonyos tekintetben külsőleg megerősödött. De ez a megosztás és egyesítés a „szuverén államon túlra”¹⁰ vitt bennünket – mégpedig jócskán túl. Bármit is sugalljon a politikusok retorikája, nem tekinthető érvényesnek az az érvelés, amely szerint az Európai Unió valamely tagállama politikailag vagy jogilag szuverén állam maradhatna, legalábbis a fogalom szigorú, tradicionális értelmében. Mindez persze nem akadályozhat meg egyes politikai rétorokat, hogy nyíltan ehhez a tradicionális értelemben hozományukhoz, amikor pártjuk konferenciáin nagy hangú szónoklataikat tartják.

DEMOKRÁCIA ÉS SZUBSZIDIARITÁS

A szuverén állam és az állami szuverenitás sikeres nyugat-európai meghaladása mindenképpen üdvözlendő esemény. Ez a biztonság és a béke feltétele közöttünk, és az marad a jövőben is. Ugyanakkor sokan érzékelik a népszuverenitás kérdését illető, nem szűnő szorongást. Ami azt illeti, egy szuverén államban, a maga törvényhozó és végrehajtó szervei mellett a demokratikus aktivizmus célja világos. Feltéve, hogy fennáll a szuverén kormányzat nép általi kontrollja, minden állampolgár teljes és egyenlő részvételével – vagy legalábbis azokkal a polgárokkal, akik részt kívánnak abban venni – megvalósítható a demokrácia. Így kevésbé lehetséges, hogy visszaessünk a néhány arra érdemesnek tartott uralmába, legyen az akár a legfelsőbb bírói kar, miniszterek bizalmas körben ta-

nakodó tanácsa vagy magasan képzett szakemberekből álló bürokrácia.

A brit euroszeptikusok pontosan ebben az értelemben léptek fel a demokrácia védelmében azzal szemben, amit ők egy európai szintű föderalizmus menetelésének tekintenek. A brit parlament számukra az alkotmány biztosította szuverenitás őrhelye, és ez a jogi szuverenitás biztosítja a brit nép külső és belső politikai szuverenitását. Az Európai Parlament szervei a közvetlen demokratikus kontrolltól mentesek, ráadásul az Európai Parlament leértékelődött, mivel nem rendelkezik megfelelő végrehajtó hatalommal, ahogy nincs ellenőrzése azok felett sem, akik viszont rendelkeznek ilyennel, valamint arra sem képes, hogy közösségi szinten elszámoltassa a végrehajtó hatalmi ág tagjait. Az euroszeptikusok számára az egyszerre megosztott és összekapcsolt állami és közösségi szuverenitás a népszuverenitás ellenségének tűnik; az Európai Parlament pozíciójának megerősítése, ahogy az az elmúlt évtizedben történt, legalább annyira forrása a problémának, mint amennyire a megoldása lehetne. Aggodalmuk nyilvánvalóan megalapozottnak tűnhet.

Másrészről viszont a központosított szuverén állam bizonyítványa sem túl fényes. A szuverén állam magas szinten központosított verziója, amit az Egyesült Királyság klasszikus korszaka képvisel, maga is alapos felülvizsgálatra kész. Előttünk áll egy szuverénnek hirdetett parlament, amelyet szigorú belső pártfegyelemmel jellemezhető politikai pártok rendszere ural, az arányos képviselőlet nélküli választási rendszerrel. Ez minden bizonnyal nem segíti elő a közeledést a nép általi kormányzás ideális rendszere felé, ami együtt járna az állampolgárok, illetve az egyes nézőpontok egyenlő részvételi jogával. Modern periódusában a szuverén állam a kiterjedt bürokrácia növekedését sem volt képes meggátolni, ahogy a kormányzat végrehajtó ágának megerősödését sem. A demokrácia nem pusztán minden felnőtt állampolgár szavazati joga, hanem bizonyos polgári és politikai – ezzel együtt talán gazdasági és szociális – jogok mindenki számára való garantálásának függvénye is. Az Egyesült Királyság csatlakozása az Emberi jogok európai egyezményéhez döntő lépés volt a másokkal együtt való, tisztességes feltételek melletti politikai részvétel lehetőségének állandó biztosítása felé, és egyben olyan fordulat, amely csökkentette külső szuverenitását. A jogrendszerek és intézmények pluralizmusának nyugat-európai növekedése bizonyos tekintetben problémákat vet fel a demokráciára nézve, de más szempontból előnyös; különösen annak fényében, hogy az uniós szerződés kötelezőnek ismeri el az emberi jogi normákat.¹¹

A többközpontú hatalom más előnyökkel is járhat. A hatalom központosítása ugyanis elősegíti a monolitikus demokrácia kialakulását. Ez akkor jön létre, amikor minden jogi és politikai hatalmat egy szinten összpontosítanak, például egy olyan önálló gyűlésben, amely egy terület valamennyi ügye felett átfogó, teljes hatalmat gyakorol. Ekkor ugyanis a helyi szintekre ugyanolyan mértékben vonatkozik az egész többség döntése, mint egy szélesebb térségre vagy akár a teljes területre. Az egész többség ugyanakkor nem feltétlenül van egy véleményen az adott helyi szint többségével. A belső szuverenitás hagyományos elmélete pusztán a központi szuverenitás delegált eszközének tekinti a helyi szint döntéshozói képességét. Így tehát pusztán a központi hatalom politikai döntésének függvénye marad, hogy hagyja-e érvényesülni a helyi szintű, többségi elven alapuló demokráciát, vagy pedig nem veszi figyelembe a helyi véleményt, és a teljes többség által előnyben részesített megoldást juttatja érvényre.

Ennek fényében ha a népszuverenitásnak (mint „önrendelkezésnek”) van olyan értelme, amely igényt tart az egészen belül található, jelentősebb csoportok és közösségek jogainak elismerésére, a népszuverenitás állami szuverenitás változata önmagában is sérthet más demokratikus jogokat. Általánosságban fogalmazva, a nép általi kormányzás vagy a többségi elvű demokrácia minden formája elkerülhetetlenül felveti a kérdést: „Ki a nép? Melyik csoport többsége a többség?”

Lehetséges, hogy a modern világ nacionalizmusának nagy problémája ennél a pontnál válik láthatóvá. Ezt szemléletesen és tragikusan mutatta meg a volt Jugoszláviában zajlott viszály és öldöklés. Ha a szuverén államot a demokrácia magától értetődő és egyetlen lehetséges keretének tekintjük, létfontosságúvá válik a határok és a hovatartozás felett folytatott küzdelem, csakúgy, ahogy azzá válik a „nemzetnek” a szuverén állam, a nemzetállam birtokosaként és uraként történő meghatározása. Ebben az esetben a kisebbségek, azaz a „nemzeti kisebbségek” léte elkerülhetetlen. Spanyolországban ott van Katalónia, Baszkföld; Belgiumban Flandria és Vallónia; az Egyesült Királyságban Anglia, Skócia, Wales és a belülről is vitatott hovatartozású Észak-Írország. Az Egyesült Királyságban az angol többség rendszerint maga a többség.

A szuverén állam vége lehetőséget teremt arra, hogy újragondoljuk a nemzeti identitás kérdéseit. A nemzet mint kulturális, nyelvi, történelmi és etnikai közösség nem esik egybe a (korábbi) szuverén állammal, a hagyományos nemzetállammal. Az említett példák igazolják mindezt. Az egyéni nemzeti jelleg elnyomása önmagában is helytelen, és szinte elkerül-

hetetlenül keserűséghez és vizzályhoz vezet. De ha elvetjük a hagyományos szuverén állam egységének ideológiáját, új lehetőségek nyílnak meg előttünk.

A „szubszidiaritás” egyik olvasata képes megmutatni az ide vezető utat. Ha a pluralisztikus jogi rend itt bevezetendő terminusa elfogadható, akkor arra is alkalmas, hogy általánosítsuk, és kiterjesszük arra, amit időnként az Európán belüli „regionális” szintnek neveznek – bár sokan ezekben az úgynevezett régiókban fontosnak tartják, hogy a maguk és mások régióját „nemzetként” írják le. Ez lehetővé tenné ugyanis annak az alapnak a fellelését, amelyen a rendszer további differenciálódása és az egymástól való kölcsönös (részbeni) függetlenség felismerhetővé válna. A szubszidiaritás elve megköveteli, hogy a döntéshozatalt a legmegfelelőbb szinteken osszák el. Ebben az összefüggésben a legjobb demokrácia és a népszuverenitás legjobb interpretációja az, amely ragaszkodik a demokrácia és a döntéshozatal szintjeinek kölcsönös megfeleléséhez. Továbbá fontos, hogy a tagállami szinten jelentkező túlzott központosítás ugyanolyan ellenállásra találjon, mint bármilyen, Brüsszel felé történő túlzott központosítási szándék. A klasszikus értelemben vett szuverenitás alkonyával valójában a demokrácia és a szubszidiaritás mint az alapvető és kölcsönös kiegészítés lehetősége nyílik meg. Ez a monolitikus demokrácia minden elképzelésével való radikális szembehelyezkedésre készítet.

Mindez szükségessé teszi a demokrácia, de legalábbis a képviseleti kormányzat néhány kérdésének újbóli megfontolását. Nyilvánvaló, hogy az Európai Unió tagállamainak kormányfői hatalma sokkal nagyobb, mint az Egyesült Államok államainak kormányzói hatalma. Az előbbiek a belpolitika magas rangú képviselői, ráadásul államaikban a kormányok megválasztása és megbuktatása a demokratikus politika kulcsfontosságú eleme maradt. Az Európai Bizottság és Bíróság tagjainak jelölésére és jóváhagyására irányuló eljárások eleve kizárják a párt-hatalommal való bizonyos visszaéléseket, csakúgy, mint a bíróság összetételét érintő elnöki vagy kormányzati részrehajlást, ami viszont más államokban vagy államszövetségekben előfordulhat. Ha pedig mégis visszaélés történne, a demokratikus vizsgálat lehetősége adott.

Nem pusztán jogelméletünkre, de demokráciaelméletünkre nézve is kihívást jelentenek azok az új alakzatok, amelyek itt, Európában fejlődnek ki. A demokrácia és a szubszidiaritás alapelvei iránti elkötelezettség arra készítet, hogy több szinten és policentrikus módon biztosítsuk a döntéshozatali folyamatok

életképességét. Továbbá azt a feladatot állítja elénk, hogy a „népfennhatóság” olyan formáiról gondolkozzunk, amelyek egy adott szinten hatékonyak lehetnek, és biztosítsuk, hogy azok a formák, amelyeket „magasabb” szintről veszünk át, ne váljanak az „alsóbb” szinten folyó politika vitalitásának kárára. Ezek viszont már további elmélkedésre és megvitatásra váró kérdések.

Fordította: Kiss Dávid

JEGYZETEK

1. A továbbiakban a fundacionalizmus (foundationalism) kifejezést megalapozáselvűségnek, a fundacionalista (foundationalist) jelzőt megalapozáselvűnek fordítom. (A ford.)
2. Lásd George BUCHANAN: *The Art and Science of Government among the Scots*, Glasgow, William Maclean and Co, 1964. Buchanan tudományos igényű kiadásainak és fordításainak meglepő hiányát tapasztalhatjuk.
3. Ez az elnevezés azoknak a filozófusoknak és jogászoknak a csoportját takarja, akik intellektuális vezetője az az Axel H(gerström volt, aki angol nyelven leginkább Karl OLIVECRON: *A Law as Fact* című munkájából ismert (London, Humprey Milford–Oxford University Press, 1939); valamint lásd Axel H(GERSTRÖM: *Inquiries into the Nature of Law and Morals*, Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1953.
4. Lásd Joseph H. H. WEILER: *European Neo-constitutionalism: in Search of Foundation for the European Constitutional Order*, Political Studies, 1996, 517–533, 522–525.
5. John AUSTIN: *The Province of Jurisprudence Determined*, London, Weidenfeld & Nicolson, 1954, 1. és 6. fejezet.
6. *Uo.*
7. Carl SCHMITT: *Was bedeutet der Streit um den Rechtsstaat?*, 95 ZstW, 1935, 189; Vö.: David DYZENHAUS: *Legality and Legitimacy. Carl Schmitt, Hans Kelsen and Herman Heller in Weimar*, Oxford, Clarendon Press, 1997, 54.
8. C-6/64. *Costa versus ENEL*.
9. Lásd Niklas LUHMANN: *Law as a Social System*, Northwestern Univ. Law Review, 1989, 141–143; Günther TEUBNER: *Law as an Autopoietic System*, Oxford, Blackwell, 1993, 13–24.
10. Lásd Neil MACCORMICK: *Beyond the Sovereign State*, Modern Law Review, 1993, 1–18.
11. Vö. Paul P. CRAIG, Gráinne DE BÚRCA: *Eu Law. Text, Cases, and Materials*, Oxford, Oxford University Press, 1998², 155–159.